

HET CHRISTENDOM: EEN TOEVALSTREFFER?

Twee voorbeelden

Ton Hilberink

Wilde Jesjoea-ben-Josef van Nazareth een nieuwe godsdienst of een nieuwe kerk stichten? Nee, zeker niet. Jezus van Nazareth leefde in de joodse traditie en geloofde, dat er een messiaans rijk in het land van Juda zou komen. Een koninkrijk, dat kon ontstaan nadat de joden omkeer (=tesjoewa) hadden gedaan. Een maatschappij, waar het kwaad was uitgebannen. Jezus hoopte in de totstandkoming van dit koninkrijk een belangrijke rol te kunnen spelen.¹

I

De terechtstelling

Eigenlijk bracht Hogepriester Kajafas de procurator Pontius Pilatus in grote verlegenheid toen hij hem een nieuwe gevangene toeschoof met het dringende verzoek ook deze man diezelfde dag nog te berechten. Kajafas was een slimme Hogepriester. Hij kende het Romeinse en het Israëlitisch/joodse recht door en door en wilde daar goed gebruik van maken. Het was de ochtend voor het jaarlijkse Pesach-feest en de joden in Jeruzalem waren druk bezig het nieuwe vaatwerk volgens hun reinheids-voorschriften kosjer te maken en de avondmaal-tijd voor te bereiden. Er waren die dag weinig mensen op straat en ook in de Tempel was het rustig. Een goede gelegenheid om de man van Nazareth in de kortst mogelijke tijd te liquideren. De Hogepriester vroeg deze gunst van de Romeinse procurator omdat de joodse Hoge Raad op de dag voor een feestdag geen groot recht mocht spreken.² Maar Pilatus begreep ook, dat er nog een andere bedoeling achter dit verzoek moest zitten: wanneer de Romeinse procurator deze man terecht liet stellen kon de joodse Hogepriester zijn handen in onschuld wassen. Niet de jood maar de Romein was dan verantwoordelijk.

Slim of niet slim, Pilatus wist niet of hij op het verzoek kon ingaan. Hij moest die dag al drie terroristen kruisigen en een vierde bracht zijn plannen in de war. Hij zou zijn mensen de opdracht moeten geven om nog een hoeveelheid hout te prepareren. Het was niet alleen het op maat zagen, maar ook het

1 T. Hilberink, *Jesjoea, Paulus en de macht. Over de oorsprong van het christendom en de betekenis van de Dode-Zeerollen* (Amsterdam 1995).

2 P. Lapide, *Wie waren er schuldig aan de dood van Jezus?* (Kampen 1988) 64.

schaven en schuren en het met vloeistof insmeren van het hout, dat al gauw een paar uur werk kostte en daar had Pilatus eigenlijk geen tijd en geen mannen voor. Bovendien had hij niet veel zin om het verzoek van de Hogepriester in te willigen. Hoewel Pilatus zeker geen zachtzinnig man was, leek deze berechting hem te willekeurig.

Pilatus bekeek de kleine man die bij hem was gebracht en hij vroeg zich af welk gevaar de man kon betekenen, dat ze hem zo snel weg wilden werken. Hij ondervroeg hem, maar hij kreeg weinig antwoorden en die waren ook nog ontwijkend. Koning van de joden? Wat hield dat in? Een nieuwe kroonpretendent? Daarvan waren er al zoveel geweest. En hoe zou deze Nazarener dat willen bereiken? Waar waren de mensen die met hem naar Jeruzalem getrokken waren? Er werd verteld, dat het meer dan tienduizend geweest zouden zijn. Pelgrims en raddraaiers. Hij moest dit volk goed in de gaten houden, want er waren telkens nieuwe opstanden, rellen tussen zijn soldaten en de heethoofdige joodse vechtersbazen. Ze waren er in alle kleuren en maten en met veel verschillende namen en titels, zoals Zeloten, Ebionieten, Zadokieten en veel anderen. Een roerig volkje, dat de rust in deze streken regelmatig verstoorde. Terwijl de Romeinen in de meeste door hen veroverde landen de mensen en hun godsdiensten met rust lieten, was dat in dit verdraaide land onmogelijk. De joden weigerden de keizer te gehoorzamen. Ze weigerden zijn afbeelding in of voor hun Tempel op te hangen. Toen de Romeinen een keer met een beeld van de keizer op weg gingen van Caesarea naar Jeruzalem, waren duizenden mannen, vrouwen en kinderen op de straatweg gaan liggen en konden de Romeinse soldaten niet verder. Drie dagen lang bleven ze zo liggen in de gloeiende zon en in de steenkoude nacht. De vrouwen huilden van de pijn, de kinderen krijsten, maar ze waren blijven liggen totdat de Romeinse commandant zijn troepen had teruggetrokken en het beeld van de keizer naar de haven was teruggebracht. Zo'n houding konden de Romeinen niet toelaten en daarom had de keizer hem, Pontius Pilatus, met een speciale opdracht naar Palestina gestuurd.³

Pilatus bleef de man uit Nazareth vragen stellen, maar hij kwam er niet uit. Hij ging de voorhof door en riep tegen de buiten geposteerde joden, dat hij geen schuld zag in de man en dat hij wel eens wilde weten wat de zwaarste aantijging was. Met blasfemie en godslastering moesten ze bij hem niet aankomen, dat was te doorzichtig en bovendien had de Romeinse wet daar niets mee te maken. Koning van Juda worden, dat was wat anders.

Hij ging naar de man toe en vroeg hem waar zijn soldaten waren. Jezus antwoordde niet. Ze waren toch op de vlucht geslagen? Hij vroeg de man vanwaar hij kwam en toen Pilatus het woord Galilea hoorde, wilde ook hij slim zijn en stuurde de man naar Herodes Antipas, de viervorst van Galilea. Maar Antipas trapte er niet in, verving de schamele paarse mantel door een echte,

3 Flavius Josephus, *Jüdische Altertümern*. Inleiding en commentaar van Heinrich Clementz (Wiesbaden 1979) 18e boek 3e kapittel vers 1.

rijkgeborduurde koningsmantel en stuurde Jezus terug: "Wat hij ook gedaan zou hebben, het was niet in Galilea gebeurd, maar in Jeruzalem en daar moest Pilatus zelf over beslissen."

Pilatus aarzelde. Drie kruisen waren genoeg. Teveel kruisigingen waren niet goed voor zijn imago. Hij moest niet al te bloeddorstig zijn. Hij ging weer door de voorhof en keek naar de mensen die buiten stonden te wachten. Het waren er niet veel, misschien honderd, en ze konden niet in het gebouw komen omdat ze dan cultisch onrein zouden worden en niet meer deel konden nemen aan het feest in de Tempel (Lev. 15:31; Tempelrol LI e.v.). Dat was ook weer zoiets slimms van Kajafas. Een proces aanhangig maken op het moment dat iedereen met dat verdraaide Pesach-feest bezig was. Kajafas had hem bezworen, dat de Galileeër nog deze dag gevonnist zou moeten worden, want overmorgen, de dag na de sabbat, zouden de joden hem tot hun koning uitroepen: op de eerste dag van de afgelopen week was hij immers als een joodse vorst door hen binnengehaald en zij wachtten alleen nog op de bekrachtiging van dat koningschap.

Dat was wél een ernstige dreiging. Een koningspretendent kon Pilatus niet gebruiken. Dat was te veel. Maar een vierde kruis? Hij kwam opnieuw op een slimme gedachte: drie was genoeg. Dan moest er één verdwijnen. Hij ging een derde maal door de voorhof naar buiten. Hoewel het geen gewoonte was, deed hij het voorkomen alsof het al eerder was vertoond: hij liet de mensen op het plein kiezen. Eén van de drie anderen tegenover de man uit Nazareth, wat kon het hem schelen. Pilatus wilde rust op het plein en in de stad. Tumult paste daar niet in.

Ze begonnen luid te roepen en ze dreigden dat ze de keizer zouden vertellen dat wanneer Pilatus deze koningspretendent niet zou terechtstellen hij geen vriend meer van Caesar kon zijn. Daar schrok hij van en hij vroeg luid wie hij dan vrij moest laten.

Tot zijn grote schrik kozen zij de grootste boef, een echte moordenaar: Barabbas. Pilatus kon niet meer terug. Hij liet Barabbas vrij - wat maakte het ook uit, de een of de ander, het was toch allemaal gespuis - ging naar de man van Nazareth toe en vroeg hem waarom hij niet geantwoord had op zijn eerdere vragen. Ook nu bleef de man zwijgen. Pilatus keerde hem de rug toe en wenkte de soldaten, dat ze hem konden wegslepen naar Golgota.

De tocht naar de executieplaats verliep rustig. Er waren maar weinig mensen die aandacht schonken aan een gebeurtenis, die zo vaak voorkwam, dat de schrik er af was. Jezus was verzwakt door de martelingen, die hij had ondergaan. Het dragen van de dwarsbalk viel hem zwaar en hij had er hulp bij nodig.

Een stervensproces aan het kruis kon dagen duren. Iedere avond gingen de Romeinse soldaten controleren of er een gekruisigde gestorven was. Wanneer de gekruisigde na twee dagen nog leefde, braken zij zijn benen, zodat hij helemaal in elkaar zakte en de longen in elkaar klaptten. Bij Jezus ging alles veel sneller. Jezus bad luid psalm 22, een gebed over wanhoop, troost en trouw, en zei toen tegen zijn moeder, die met enkele anderen onder het kruis stond: "Dit is Johannes. Hij zal voor je zorgen." En tegen Johannes zei hij: "Dit is voortaan je moeder. Zorg voor haar zoals ik voor haar gezorgd zou hebben."

Vanuit de joodse traditie waren dit buitengewoon ongebruikelijke woorden. Het erfrecht was en is bij de joden een sterk recht. De oudste zoon kreeg het merendeel van de bezittingen plus de verantwoording over de familie. Wanneer de oudste zoon niet meer leefde dan ging dit recht over op de tweede zoon. In dit geval zou dit dus Jakob geweest zijn. Maar Jezus negeerde hem en benoemde een buitenstaander. Zijn broers, die op een afstand voorzichtig de kruisiging bijwoonden, waren furieus vanwege de schending van de traditie. Vooral Jakob was erg bedroefd over zoveel miskennen door zijn broer. Weliswaar had Jezus wel enig recht om zo te handelen, want Jakob en zijn broers hadden Jezus eens krankzinnig willen verklaren, maar toch (Marc. 3:21). Dat was een paar jaar geleden gebeurd en bijna vergeten. Maar zoals zo dikwijls kon Jakob geen hoogte krijgen van wat zijn broer Jezus wilde.

Een verhaal

Wat ik hier verteld heb, is een verhaal. Een verhaal is een beschrijving van een gebeurtenis, waarin de woorden bevroren zijn. Er liggen beelden vast: zo zou de gebeurtenis zich afgespeeld kunnen hebben. Het hoeft niet zo gebeurd te zijn, maar er is een redelijke mate van waarschijnlijkheid, dat het zo gebeurd is. Hoe groot deze waarschijnlijkheid is, hangt af van het aantal gegevens dat ons voor het schrijven van het verhaal ter beschikking stond. En vanzelfsprekend ook van de eruditie en de fantasie van de schrijver, die zich nooit op wetenschappelijkheid mag beroepen. Zelfs wanneer, zoals in veel gebeurtenissen uit het recente verleden, geput wordt uit omvangrijk en betrouwbaar materiaal, wordt geschiedschrijving altijd voorzien van een aantal individuele, door één bril bekeken aspecten. Geschiedkundige 'wetenschap' is dus per definitie een subjectieve benadering van een vroegere werkelijkheid.

Dit is zeker het geval wanneer we de laatste uren van de Galileeër Jezus van Nazareth beschrijven. Want wat weten we eigenlijk over het proces, zijn berechting en terechtstelling? Niets dat objectief genoemd kan worden. Er zijn geen documenten over deze rechtszaak gevonden. Eigenlijk was het helemaal geen rechtszaak. Wanneer we het bovenstaande verhaal, dat uit de vier evangeliën en uit de *Joodse Oorlog* van Flavius Josephus is gereconstrueerd, nuchter bekijken dan waren er eigenlijk geen beschuldigingen. Behalve dan die van het koningschap over Juda, maar dat was te belachelijk om over te praten: hoe wil je een land veroveren zonder soldaten, met alleen een 'stelletje halfgare dwepers', die vooral dachten aan hun plaats in het komend koninkrijk en die geen kijk hadden op de problemen die het veroveren en het besturen van een land met zich meebrachten? Bovendien was de 'ruil' tussen Barabbas en Jezus van Nazareth nergens op gebaseerd. Ik heb geen gegevens kunnen vinden, die gewag maken van het gebruik om een gevangene ter gelegenheid van het Pesachfeest vrij te laten. Maar al was dit een werkelijk gebruik ter gelegenheid van dit feest dan nog was een 'ruil' tussen een veroordeelde en een verdachte zeker ongebruikelijk en misschien wel onmogelijk.

We hebben niet meer dan dit. We weten zo goed als zeker dat Jezus die dag voor het Pesach-feest ter dood gebracht is door vastnageling op een houten kruis. De verdere geschiedenis van het christendom is zo doordrongen van de kruisiging, die een heel centraal karakter in de christelijke geloofsopvattingen heeft gekregen, dat een onjuistheid van dit historisch kader door de vijanden van het kruis zeker aangepakt zou zijn om aan te tonen dat de man en zijn kruis nooit hebben bestaan. Bovendien vertellen ook Flavius Josephus en Tacitus ditzelfde verhaal (zie paragraaf II).

Dikwijls wordt gesteld, dat de evangeliën, het Nieuwe Testament, geen geschiedschrijving zijn. Dat is misschien juist wanneer we geschiedschrijving beschouwen als een beschrijving van gebeurtenissen die op een bepaalde plaats, met bepaalde personen en op een bepaald tijdstip hebben plaatsgevonden. In die zin is het Nieuwe Testament zeker geen geschiedschrijving. Toch zijn het historische geschriften, omdat ze in die tijd (in de jaren 70 tot 100) zijn vastgelegd. Daarom zullen er in deze geschriften zeker historische elementen voorkomen.

Dat is ook het geval bij de vonnissing van Jezus van Nazareth. De vier evangeliën beschrijven deze berechting historisch gezien op een vrijwel eensluidende wijze. Er zijn slechts kleine onderlinge afwijkingen in het verhaal.

Het vervolg

De geschiedenis van de verdere ontwikkeling van het christendom is op vele manieren beschreven en niet altijd op een historisch betrouwbare wijze. Deze geschiedenis kon immers alleen maar opgetekend worden door mensen die een belang hadden bij een bepaalde inkleuring van deze geschiedenis, dat wil zeggen door de christenen zelf, die hun verhaal zo mooi mogelijk wilden maken. Of door tegenstanders, die het verhaal zo lelijk mogelijk wilden maken. Ook het omgekeerde kan gebeuren, zoals we kunnen zien aan de werken van Flavius Josephus, waaruit het verhaal met de beeltenis in Caesarea geput is. Zijn boeken zijn bijna twintig eeuwen lang als onbetrouwbaar beschouwd. En ook nu nog wordt, vooral van joodse zijde geponeerd, dat hij niet betrouwbaar is, omdat hij een verrader, een overloper was. Zo wordt de ene betrouwbaarheid met de andere verwisseld: een 'verrader' kan geen betrouwbaar historicus zijn.

De ontdekkingen van de laatste vijftig jaar geven aan dat de geschiedkundige betrouwbaarheid van Flavius Josephus niet absoluut is, maar veel groter dan we al die eeuwen gedacht hebben. De vondsten van de Dode-Zeerollen, van de opgravingen in Massada en de Qumrân, laten zien dat Flavius Josephus dikwijls tot in de kleine details op de hoogte was van bepaalde gebeurtenissen, stellingen, opvattingen en gebruiken. Zijn verhalen zijn niet altijd even kies, zoals de beschrijving van de dood van Herodes de Grote, maar toch betrouwbaarder dan we dachten.

Ook in de recente geschiedenis zijn talloze voorbeelden te vinden van 'verdraaide' geschiedschrijving. Zo werd voor de Tweede Wereldoorlog in katho-

lieke kringen in ons land Franco als de redder van de katholieke kerk beschouwd, terwijl de *Katholieke Illustratie* Adolf Hitler fotografeerde als 'beviend staatshoofd'.⁴

II

De opstanding

De plotselinge dood van Jesjoea/Jezus van Nazareth was een geweldige schok voor zijn discipelen. Vooral voor zijn elf overgebleven *sjaloecha's* (*sjelichiem* = apostelen = afgezanten). Drie jaar lang hadden zij met hem door het land van Galilea getrokken. Daarna waren zij met hem opgegaan naar de stad Jeruzalem om het Pesach-feest te vieren en het beloofde koninkrijk te stichten. Eindelijk zou het koninkrijk van de Eeuwige op deze aarde verwezenlijkt worden. Op de eerste dag van de week waren tienduizenden met Jezus de stad binnengekomen. Luid muziekmakend, blazend op hun ramshoorns en trommelend op hun tamboerijnen, dansend van vreugde en zingend: "Hosanna! Zegen rust op de koning, die komt in naam van de Allerhoogste. Zegen rust op zijn koninkrijk, op het koninkrijk van onze voorvader David! Gezegend de koning van Israël, de zoon van David! Eer aan God in de hoge. Hallelujah." (Matt., Marc., Luc.).

Het was de apostelen duidelijk, dat rabbi Jesjoea blij was met deze glorieuze intocht. En dat hij blij was met de titel: Zoon van David, koning van Israël. Zijn doelstelling de vestiging van het koninkrijk - leek nabij. In golven van enthousiasme was hij opgegaan naar de Tempel, waar hij begon te spreken over de omkeer (*tesjoewa*), die alle mensen eerst moesten doen, wilde het koninkrijk tot ontwikkeling komen: een koninkrijk vanuit de hemel op deze aarde, waar ziekte, zonde en ellende uitgebannen en alle leven goed zou zijn. Het was een oude joodse gedachte, de messiaanse gedachte, die hen eeuwenlang gevangen hield en die nu eindelijk vervuld zou worden. Drie dagen lang verkondigde Jezus zijn boodschap in de Tempel en fulmineerde hij tegen de priesters en schriftgeleerden. Maar de Romeinse en joodse overheden ontweken hem, zodat het beroep op zijn uitverkiezing totaal werd genegeerd. Het liep allemaal heel anders. In de avond van de vijfde dag van de week werd hij op slinkse wijze gearresteerd en overgeleverd aan de Hogepriester en aan de Romeinse procurator. In de ochtend werd hij zonder vorm van proces veroordeeld en aan het kruis genageld, als straf voor zijn aspiraties, die Pilatus in drie talen op het kruis had laten slaan: 'Koning van Juda.' Die middag was Jezus, toch onverwacht gestorven.

Hij had hun niets achtergelaten dan een aantal verhalen, gelijkenissen, woorden die vervluchtigd waren, omdat ze niet de bedoeling hadden onthouden te worden: het doel was immers het koninkrijk te stichten en daar had je geen

4 *Katholieke Illustratie* juni 1936

verhalen bij nodig. De apostelen hadden niet de tijd en de moed gehad tegen zijn veroordeling te protesteren. De meesten durfden de tocht van hun Meester naar Golgota niet te volgen. Simon-Kefas (Petrus) ging zelfs zover dat hij openlijk ontkende de Meester ooit ontmoet te hebben.

Toen het dode lichaam door Nicodemus en Josef van Arimatea opgehaald en voorlopig begraven was, hadden de apostelen zich teruggetrokken in de zaal waar zij hun laatste avondmaal met Jezus hadden gebruikt. Ze bleven er de hele sabbat. De ochtend daarna zonden ze drie vrouwen naar de begraafplaats om het lichaam van de Meester te balsemen. Maar het lichaam was verdwenen, hetgeen hun verslagenheid nog groter maakte en hen bijna tot wanhoop bracht (Marc. 16:5, Luc. 24:3, Joh. 20:2). In enkele dagen tijd was hun hele toekomst vernietigd en wisten ze niet wat hen nu te doen stond.

Drie avonden later verscheen de Meester hen in een visioen: hij was uit de dood opgestaan en kwam hun nu een duidelijker opdracht geven. Maar zij vroegen hem: "Komt u nu het koningschap voor Israël weer instellen?" (Hand. 1:6). Dat was steeds hun optie geweest en werd nu hun teleurstelling: hij gaf hun een andere opdracht om zijn werk voort te zetten: "de verkondiging van het koninkrijk in de toekomst en van de voleinding der tijden." Maar ze wisten niet hoe die toekomst eruit zou zien en hoe het einde der tijden zou komen. Eens had hij hun gezegd, dat zij dat zeker zouden merken en dat ze dan beter in hun huizen konden blijven, want het vuur zou alles verslinden.

Wee dan de vrouwen op het veld. Wee dan de zwangeren, die moesten baren. Wee dan allen die niet geluisterd hadden naar de stem van de Eeuwige en die geen omkeer hadden gedaan. [...] Maar het is jullie niet gegeven de tijd te kennen, die de Vader heeft bepaald. Als het zover is zul je de kracht van de Geest krijgen en zij zal je voeren naar Jeruzalem, door het hele land van Juda en Samaria, ja, tot het einde van de wereld (Hand. 1:8).

Hij verscheen hun in die dagen enkele malen en verdween voorgoed toen zij het Wekenfeest (joods Pinksteren)⁵ vierden. Hun chaos was compleet.

De nauwe tunnel in drie fasen

Het lijkt een lange, nauwe tunnel waar de geschiedenis van de oorsprong van het christendom zich doorheen gewrongen heeft. De apostelen probeerden zich te bezinnen op de situatie, maar die was hopeloos ingewikkeld. We kunnen achteraf constateren, dat de verkondiging zich in drie fasen ontwikkelde. Deze fasen zijn gemarkeerd door historische gebeurtenissen, die hen dwongen zich telkens opnieuw op hun doelstellingen te bezinnen. De gebeurtenissen zijn: de dood van de messias, zijn hemelvaart (verdwijning) en de eerste vergadering in

⁵ Het joodse wekenfeest (joods pinksteren), zo genoemd omdat het zeven weken na Pesach gevierd wordt, is het tweede van de in de bijbelse tijd gevierde pelgrims- en oogstfeesten.

Jeruzalem in het jaar 49. Bij deze gebeurtenissen, die een feitelijke situatie deden veranderen, ontkwam men niet aan het herformuleren van gezichtspunten en doelstellingen.⁶

Toen zij het lichaam van Jezus niet meer in het graf aantroffen, was een opstanding historisch noodzakelijk, omdat anders alles waarvoor zij jaren hadden gewerkt, in lucht zou zijn opgegaan. Voor de apostelen was een mislukking in deze zin een onmogelijkheid en dus diende hun doelstelling te worden aangepast. Het hun beloofde koninkrijk zou niet onmiddellijk komen, maar in de eindtijd, die nabij was, tegelijk met de triomfantelijke terugkeer van de Christus. Maar toen de eindtijd steeds wegbleef en ook de tekenen van de nadering van het einde der tijden verdwenen, diende hun doelstelling opnieuw aangepast te worden, nu van een heden naar een verre toekomst. Ook dan zou de Heer terugkeren, nu als Rechterhand van de Vader en als Redder van de bekeerden en als Rechter over de niet-bekeerden.

Kefas was de eerste die de overstap van de eerste fase naar de tweede waagde en die een indrukwekkende voordracht hield, waarin hij de geschiedenis van de joden nog eens krachtig uitlegde. Hij vertelde dat Jezus uit de dood was opgestaan om hen allen te redden. Daarom moesten zij zich bekeren, want het einde van de tijd was nabij en dan was geen omkeer meer mogelijk. "Laat u dopen dan zullen uw zonden u vergeven worden en zult u gered worden voor het komend rijk." In wezen luidde Kefas dus een keerpunt in van de eerste fase naar de tweede: "Keer om, want de eindtijd is nabij" (Hand. 2:38-39).

Het was een wat wild, oncontroleerbaar verhaal: het einde der tijden, een koninkrijk op een aarde, die binnenkort vernietigd zou worden. De gedachten over dit koninkrijk leefden al eeuwen binnen het joodse volk. Hun uitverkiezing had niet geleid tot een beter Israël. Zij hadden zich door de Romeinen laten overspoelen, waarbij hun Tempel en hun God in het belachelijke getrokken werde-n. Daardoor was er al tientallen jaren verzet geweest tegen de overheerser. De apostelen waren Jezus gevolgd, want zij hadden in hem de nieuwe koning gezien, de koning van het nieuwe Israël. Door zijn dood en verdwijning was hun droom wreed verstoord en zij wisten niet wat er voor in de plaats zou komen. De apostelen bleven trouw aan hun Tempel en aan de oude Schrift, de Tora, maar dan in een nieuwe geest, die alle geweld en alle wrede machtsuitoefening afwees. Jezus had dikwijls gesproken over de omkeer van de macht, over zijn rijk, waar de eersten de laatsten zouden zijn, waar de heer de dienaar zou dienen. Maar alles was als in een nachtmerrie verdwenen.

De meeste joden hadden niets gemerkt van de kruisiging, omdat zij het die dag te druk hadden met het voorbereiden van het Pesach-feest. Na die dag was voor hen alles anders geworden. De rabbi was verdwenen en er werd heel geheimzinnig gedaan over deze verdwijning. Er werd gezegd dat de rabbi gekruisigd was. Dan moest Jezus wel heel snel gestorven zijn. Maar als dat dan

6 H. Philipse, *Atheïstisch Manifest. Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal* (Amsterdam 1995) 70.

al zo was: waar was zijn lichaam gebleven? De apostelen beweerden dat hij uit de dood was opgestaan. Maar was dat niet een al te onwaarschijnlijk verhaal? Opstaan uit de dood had zelfs Elia niet gepresteerd, ook al was diens lichaam nooit gevonden.

De eerste jaren van hun verkondiging gingen de apostelen helemaal uit van hun gezamenlijke herinnering. Nu was de mondelinge overlevering van gedachten en verhalen in die tijd veel beter ontwikkeld dan tegenwoordig. Bovendien was er een groter aantal mensen, die werkelijke getuigen waren geweest. Al gauw verdeelden zij de taken onder elkaar en trokken naar andere landen rond de Middellandse Zee. Vanuit de synagogen in die landen probeerden zij hun nieuwe visie onder de joden te verbreiden. Bij deze joden sloeg hun verhaal niet goed aan. Hoe frusterend de 613 voorschriften van de Tora ook konden zijn, iedereen wist dat deze voorschriften idealen nastreefden, maar dat niemand alle voorschriften kon volgen. Het volgen van slechts een klein aantal voorschriften was genoeg om een goede jood te zijn.

Toch bleek het gebrek aan richtlijnen bij hun verkondiging fnuikend voor de verbreiding. Er ontstonden meningsverschillen, die zware disputen opleverden maar die geen goede bodem waren voor de verbreiding van een samenhangende levensbeschouwing en religie.

Intussen was de *tweede* fase veel moeilijker geworden. De Meester was voorgoed verdwenen en het einde der tijden kon niet gelden voor alleen maar het joodse volk. De aarde kon in haar geheel vernietigd worden, niet alleen maar een stukje joods territorium en joodse volk.

Daarbij kwam, dat er onverwacht een jood bij hen in Jeruzalem verscheen, die beweerde dat hij de nieuwe, door Godzelf uitverkoren apostel was, die hen kwam helpen. In al hun onzekerheid moet dit, juist in deze tweede fase, een geduchte opwinding zijn geweest. Terwijl ze zelf nog zoekend waren, kwam daar ineens deze Paulus, die beweerde alles beter te weten. Jakob, de broer van de Meester en de toenmalige leider van de gemeente, wist niet goed raad met Paulus en stuurde hem weg naar Damascus en Arabië, zoals Paulus later in zijn brief aan de Galaten zal schrijven (Gal. 1:17). In de Esseense Qumrân-gemeenschap betekenen de woorden 'Damascus' en 'Arabië' een verwijzing naar hun eigen vestiging in de woestijn. Mede gezien het feit, dat er in de latere brieven van Paulus passages en gedachten voorkomen, die duidelijk verwant zijn aan de teksten van de Dode-Zeerollen, is de veronderstelling dat Paulus die drie jaar in Qumrân of in een andere (Esseense) gemeenschap heeft doorgebracht, niet al te driest. Toen Paulus na drie jaar terugkwam, legde hij 'examen' af voor Jakob, Kefas en Johannes. Hij slaagde wel, maar ze wezen hem onmiddellijk een taak toe, die ver weg was. Verkondiging aan de niet-joden in de diaspora, vooral in Klein-Azië. Paulus ging heen en keerde pas veertien jaar later terug. Ook hij leefde toen nog steeds in de tweede fase: "het einde der tijden is nabij en deze redenen moeten de mensen zich bekeren." Het 'bekereren' was nodig om 'christen' te worden en zo in een hiernamaals terecht te komen.

De overgang naar de *derde* fase verliep veel minder afgebakend dan de vorige. Het was een langzaam vorderend proces, dat inzichten gaf, die nog vrijwel onbekend waren. Pas in deze fase werd een aantal gedachten opgeschreven. Deze wazige overgang bracht een groot aantal discussies, meningsverschillen en afwijkende standpunten met zich mee. Het waren vooral geschilpunten in de toepassing van de Tora voor de bekeerde niet-joden: 'moeten zij zich laten besnijden? Moeten zij zich houden aan de spijswetten? In hoeverre dienen zij de 613 voorschriften te volgen?'⁷

De eerste vergadering

Jakob onderkende de problemen en riep in het jaar 49 alle verkondigers bij elkaar in Jeruzalem. De vergadering nam een aantal verstrekkende besluiten: Besnijdenis was voor niet-joden niet noodzakelijk. De spijswetten hoefden niet gevolgd te worden. Van alle 613 voorschriften bleven er vier over: 'het niet-eten van offervlees, het niet-eten van bebloed vlees, het niet-eten van bloed, het zich onthouden van verboden huwelijken (incest).' Voor ons is dat misschien een wat merkwaardige samenstelling (het eten van bebloed vlees en bloed was ongezond), maar het is in ieder geval een grote vermindering van het aantal van de joodse voorschriften. Hier wordt dus de afscheiding van de joodse traditie zichtbaar. Jakob sprak het gezaghebbende woord: "De Heilige Geest en wij namen het besluit de niet-joden niet méér op te leggen dan wat strikt noodzakelijk is." Opmerkelijk is dat hier nog sprake is van een soort democratische besluitvorming onder de leiding van een nieuw fenomeen: de Heilige Geest. Het is het keerpunt naar de derde fase: de nieuwe godsdienst. Hoewel de verwachting van de eindtijd nog niet is opgegeven en de opzet van de vergadering alleen maar toekwam aan versoepeling van joodse voorschriften voor niet-joden, komen er toch nieuwe gezichtspunten en nieuwe processen op gang.

Toen toonde Paulus zijn genialiteit. In een aantal brieven bestemd voor door hem gestichte christelijke gemeenschappen in de diaspora rondom de Middellandse Zee legde hij standpunten vast, waarin de tweede en derde fase van de verkondiging goed te onderkennen zijn. Hij schreef zijn eerste brieven aan de Galaten en aan de Thessalonicenzen (jaren 51 - 53). Paulus beloofde de mensen een nieuw leven na dit leven, want de aarde was de vernietiging nabij. Dat was een gedachte, die goed aansloeg bij de niet-joden in Klein-Azië. Vooral onder de slaven, die zo'n steun in de rug goed konden gebruiken. "We zijn door God niet bestemd om veroordeeld te worden, maar om deel te krijgen aan de redding door onze Heer Jezus Christus" (1 Tess. 5:9). Een redding, die heel dichtbij moest liggen.

7 D. Flusser, *Tussen oorsprong en schisma. Artikelen over Jezus, het Jodendom en het vroege Christendom* (Hilversum 1984) 270.

Ook hier is nog geen sprake van een nieuwe godsdienst. Waarom zou Paulus ook? Voor de toekomst hoefde niemand te zorgen, het heden lag hier en zou verdwijnen. "Het zal gebeuren op die grote dag wanneer hij komt om de hulde in ontvangst te nemen van allen die het *geloof* in hem hebben aanvaard" (2 Tess. 1:10).

De brief aan de Galaten heeft een nog andere toon. Hierin veroordeelt Paulus de joodse wet: "Ieder die door de Wet wil leven zal het voorwerp zijn van een vervloeking [...] De rechtvaardige zal daarentegen leven door het geloof" (Gal. 3:10-12).

Het is moeilijk om in deze twee brieven, die vlak na elkaar geschreven zijn, enige geschiedkundige consistentie te ontdekken. Wat hier staat is chaotisch en tegenstrijdig. De meningsverschillen bleven bestaan. Het einde der tijden was in zicht en kwam niet.

De ontwikkeling van Paulus groeide naar een nieuwe beleving, die culmineerde in zijn genadeleer. Was het eerst nog de eindtijd, in de latere brieven is het veel meer de verlossing van de zonden en het betere leven na dit leven, een begrip dat zeker anti-joods was. Ook de nieuwe leer was niet joods meer. Zo ontstond de *derde* fase, waarin Paulus het ethisch en mystiek paulinisme uitzette. Het was iets heel anders dan de joodse traditie en ook anders dan de oorspronkelijke boodschap van Jezus van Nazareth.

Terwijl Jezus nog geheel in de joodse traditie leeft, staat de brief aan de Romeinen vol vermaningen, die niet joods zijn. "We zijn dus niet meer onderworpen aan de Wet, maar aan de goedheid van God. Betekent nu dat wij vrij kunnen zondigen? Geen sprake van! Of u dient de zonde, wat uitloopt op de dood, of u gehoorzaamt God, wat tot gevolg heeft dat God u tot de rechtvaardigen rekent" (Rom. 6:15-16). Het is een *vondst* geweest van degenen, die de canon van het Nieuwe Testament hebben samengesteld om deze brief als *eerste* brief van Paulus in de canon van het Nieuwe Testament op te nemen. Geschiedkundig is de Romeinen-brief van veel latere datum en geschreven in een andere fase en in een andere geest van de verkondiging.

De Romeinen

Intussen werd het veel mensen duidelijk, dat de Romeinen het openlijke en gewelddadige verzet van zoveel joodse groepen niet konden blijven tolereren. De handelsroutes liepen gevaar, er waren dikwijls plunderingen, er was overal geweld. Het ergste was, dat de joden het onderling niet eens konden worden over de politiek die zij tegen de Romeinen moesten volgen (zie Flavius Iosephus, die verzet tegen de Romeinen onzin vond). De nieuwe joden-christenen verlegden daarom het centrum van hun activiteiten, eerst naar Pella aan de overzijde van de Jordaan, dat als een vluchtplaats werd gezien, daarna naar Rome, Athene en Istanboel. Het was een bijna gedwongen vertrek. Jakob was gestorven (men is het er niet over eens of hij op last van de Hogepriester

gestenigd is, zoals Flavius Josephus beweert).⁸ Petrus kwam in Rome terecht op vrijwillige basis, Paulus in gevangenschap. Zij leefden in Rome een weinig opvallend bestaan en werden tijdens de eerste grote vervolgingen van de keizer allebei terechtgesteld.⁹

In eerste instantie werden de 'christenen' door de Romeinen gezien als een sekte van de joden. Maar omdat er ook niet-joden waren, die de overstap maakten, kon men dit standpunt niet handhaven. In die tijd waren het vooral slaven, die in de boodschap van de verlossing en in het leven na dit leven nieuwe hoop zagen en zich bekeerden. Zo kon men niet blijven volhouden dat de christenen een joodse sekte vormden. Later sloten ook 'intellectuelen' zich bij de christenen aan. Het werd duidelijk, dat het nieuwe 'geloof' toch op heel andere dan joodse fundamenteën was gebaseerd.

De brieven van Paulus zijn de allereerste christelijke geschriften. Zij ontstonden tussen de jaren 51 en 59, tijdens zijn tweede en derde zendingsreis. Zij zijn vermanend en pastoraal van karakter. Paulus schrijft bijna nooit over Jezus' leven. Het is hem meer te doen om de verlossende Jezus, de Christus, die voor de zonden van de mensen is gestorven en hen daarmee heeft vrijgekocht. Dat is een heel andere boodschap dan aan de overige apostelen gegeven was en zoals deze uit de evangeliën doorklinkt.

Deze oorspronkelijke gedachten zijn neergeschreven in de drie synoptische evangeliën, toegeschreven aan Mattheüs, Marcus en Lucas. We weten niet hoeveel er tijdens de jaren van mondelinge overdracht verloren is gegaan of aangevuld. Vergelijking van de drie toont aan dat er nog steeds een behoorlijke mate van consistentie bestaat. Deze verhalen kunnen niet over een andere persoon of een andere boodschap zijn gegaan dan de persoon en de boodschap van Jezus van Nazareth. Maar de boodschap van Paulus dan? Die was heel anders. Paulus, die Jezus nooit had ontmoet, stond aan het begin van een uitzonderlijke theologie, die in de komende eeuwen heel Europa zou overspoelen. In wezen had zijn moraal en zijn godsbegrip weinig meer te maken met de man van Nazareth. Jezus was tot een kapstok geworden, waaraan tot op de dag van vandaag vele gedachten, meningen, dogma's en schisma's worden opgehangen. Vanuit die enkele geschriften van het Nieuwe Testament - in totaal 27, meestal klein van omvang - zijn miljoenen boeken gemaakt, zijn theologieën ontwikkeld, filosofieën, dogma's en nog veel meer. Wat is er niet aan die kapstok opgehangen, dat geen waarde had, maar dat toch als waarheid werd verkondigd?

8 Flavius Josephus, *Juedische Altertuemen*, 20e boek, 9e kapittel, vers 1.

9 J. Mathieu Rosay, *Ware geschiedenis van de Pausen. Van het hemelse rijk van God tot de aardse rijken der koningen* (Helmond 1993) 12 ev.

De laatste fase

Zoals gezegd merkten de Romeinen in het begin weinig van deze sekte. In de jaren tot 60 na Christus werd nauwelijks onderscheid gemaakt tussen de lastige joden en de vreemde christenen. Tacitus wijdt er een aantal zinnen aan in zijn *Annales*:

En zo liet Nero, om radicaal een einde te maken aan de geruchten [rond de brandstichting van de stad in 68], schuldigen aanwijzen die hij de meest geraffineerde folteringen liet ondergaan. Dit waren mensen die verfoeid werden om hun wandaden en die het volk 'christenen' noemde. De benaming is ontleend aan Christus, die tijdens de regering van Tiberius door de procurator Pontius Pilatus met de doodstraf was bestraft. En ook al was dit verderfelijke *bijgeloof* voor het ogenblik onderdrukt, toch stak het de kop weer op, niet alleen in Judea, de bakermat van dit kwaad, maar ook in Rome zelf, waar al wat barbaars en schandelijk is uit alle hoeken van de aarde samenstroomt en aanhang vindt. [...] Velen werden aan het kruis genageld, of moesten [voor de vuurdood bestemd en wanneer het daglicht was afgenomen] branden bij wijze van nachtverlichting.¹⁰

Hierbij valt op, dat het oordeel van Tacitus over de christenen bijzonder ongunstig is: hij noemt het 'verderfelijke bijgeloof'. Hij schrijft niet wat de inhoud van deze verderfelijke bijgeloof is. Waarschijnlijk benoemde hij de monotheïstische gedachte als bijgeloof: monotheïsme is star en dogmatisch en kan daardoor vervuld worden van 'bijgeloof'. Flavius Josephus schrijft daarentegen veel milder:

Omstreeks deze tijd leefde Jezus, een wijs mens, als men hem tenminste een mens mag noemen, want hij verrichtte wonderdaden. Hij was een leraar van alle mensen, die de waarheid met vreugde aanvaardden. Hij trok veel joden en ook veel heidenen aan. Hij was de messias. Hoewel Pilatus hem tot de dood op het kruis veroordeelde op instigatie van de belangrijkste van ons volk, werden zijn vroegere aanhangers hem niet ontrouw en verscheen hij hen de derde dag na zijn dood weer levend, zoals de profeten van God dit en veel andere wonderlijke zaken hadden voorgezegd. En tot op de huidige dag is het volk van de christenen niet verdwenen.

Deze tekst lijkt een latere (christelijke) toevoeging. De plaats waar deze passage is toegevoegd is onlogisch en past niet in de tijd van het hoofdstuk. Toch heeft nader onderzoek aangetoond dat deze tekst ook bestond in de Arabische vertaling, met name van Agapius, die leefde aan het einde van de tiende eeuw. In de oorspronkelijk Griekse tekstvorm wordt de Hebreeuwse term: 'Messias' gebruikt. Later is deze term veranderd in 'Christus', zoals de Duitse uitgave van Clementz (1900) vermeldt. In een Nederlandse, rabbijnse uitgave van dit boek van 1898 wordt de joden aangeraden dit fragment niet te lezen, omdat het niet past in de joodse traditie. Toch is het hoogstwaarschijnlijk wel grotendeels een origineel fragment al kan het een (christelijke) wijziging in een voor Jezus gunstige zin hebben ondergaan.

10 Tacitus, *Annales* XV-44.

Na de verwoesting van Jeruzalem en de verstrooiing van de joden (en christenen) over het Romeinse rijk begon de nieuwe godsdienst zich opmerkelijk snel te verspreiden. Daar zijn verschillende redenen voor. Ten eerste was deze godsdienst ontdaan van al te veel voorschriften: het werd een mystieke geloofsgodsdienst met een sterk toekomst-verlossings-perspectief. Ten tweede hadden de Romeinen een goede infrastructuur door heel Europa en het Midden Oosten aangelegd. Zonder deze infrastructuur, met onder andere vele en goede wegen en scheepvaartroutes, zou Paulus zich nooit over die afstanden hebben kunnen verplaatsen. Ten derde was deze godsdienst een grote opluchting voor grote groepen mensen: voor de slaven die voor het eerst in het bestaan van de mensheid een duidelijk doel voor ogen kregen: het hiernamaals. Later voor de handelaren, die door de universaliteit van de nieuwe ethiek meer armslag en zekerheid kregen. Tenslotte voor de intellectuelen, die moe waren van de vele en steeds wisselende goden en godinnen, waarvan de maatschappelijke betekenis langzamerhand onduidelijk was geworden. Het monotheïsme had in hun ogen meer zinnigheid en gaf betere vooruitzichten voor zowel de maatschappij als voor een individueel hiernamaals. Bovendien lag deze nieuwe godsdienst veel dichterbij de Griekse filosofie en levenswijze dan alles wat de mensen tot nog toe hadden gehoord en ervaren. Deze gedachten en de blijvende opstandigheid van de nationalistische Judeeërs naast een sterker wordend internationalisme, groeiden bijna vanzelfsprekend tot een sterk antisemitisme, waarvan de gevolgen ons bekend zijn. Ook het nieuwe rabbinistisch jodendom uit Javne, dat weliswaar de joodse traditie gelukkig voor ons heeft gered, was mede debet aan sterker wordende anti-joodse-gevoelens. Tenslotte was de universele Griekse taal een sterke motivatie voor de verbreiding van het paulinistische christendom: niet de leer *van* Jezus, maar de leer *over* Jezus als de verrezen Christus.¹¹

Tot slot

De verdere ontwikkelingen van het christendom verwijderden zich van haar maatschappelijke aspecten en vervloeiden al na een aantal decennia in pogingen om de dubbele natuur van de Christus en de bovennatuur van de ene God in Drie Personen te beschrijven. Hieruit ontstond het arianisme, een abstract aandoende theologie. Hier ontstond ook de strijd tussen paus van Rome en de keizer van Constantinopel (Istanboel), hetgeen in het begin van de vierde eeuw de keizer deed besluiten om de christelijke godsdienst tot staatsgodsdienst te verheffen. (zonder dat de Paus daar toestemming voor gegeven had.) Het maakte geen einde aan deze strijd. Integendeel. De mystiek van de Drie-eenheid bleef het christendom tarten en kreeg een boventoon, die het andere,

11 D. Praet, *De God der goden. De christianisering van het Romeinse Rijk* (Kampen 1995) 23.

de ethiek van Jezus, verstikte. Alle eeuwen door heeft het christendom zich meer bemoeid met het verklaren van mysteries dan met het begeleiden van mensen. Het is niet in te zien, dat dit tot de bedoelingen van Jezus van Nazareth heeft behoord.

Het was Mohammed, die in de zevende eeuw een antwoord gaf op de strijd rond de dogma's en mysteries. Hij ontwikkelde een *abstract* Godsbegrip in de Islam: "Allah is Eén, Allah is de Enige." Verdere theologie was niet nodig. Het sjema van het judaïsme was in de woestijn opgestaan en bestreed zijn eigen oorsprong.

Tot zover twee voorbeelden van geschiedkundig onderzoek naar de omstandigheden van het begin van het christendom. Uit deze voorbeelden blijkt, dat geschiedkundig onderzoek zeer veel subjectieve elementen bevat. Dit is niet onlogisch. Wij kijken naar de realiteit altijd in deelaspecten, die uitgaan van ons persoonlijk onderzoekings- en waarnemingspunt. Wij kunnen niet meer, omdat onze hersenen te klein zijn voor het waarnemen van de totaliteit. Dit betekent onder meer, dat alles berust op relativiteit. Er zijn geen absolute standpunten meer, alles is relatief. Dit is voor ons nog een moeilijk te begrijpen punt. Met de relativiteitstheorie is ook onze gedetermineerde kijk op het leven en de wereld verdwenen. Er is niets dat gedetermineerd is, alles hangt af van chaos en waarschijnlijkheid. Dit nieuwe denken, dat niet negatief is, hebben we ons nog niet eigen kunnen maken, omdat het zo absurd lijkt. Te beweren dat het feilloos totstandkomen van een draadloze telefoonaansluiting tussen Amsterdam en New York op waarschijnlijkheid berust, lijkt op het plegen van filosofisch overspel. Misschien is de wording van het christendom historisch gezien ook een toevalstreffer geweest.

Wereldbibliotheek *Boeken die blijven*

Theo Richmond
KONIN

Een aangrijpende
reconstructie van
joods leven in Polen
voor WO II

'Een groots boek,
prachtig geschreven...'

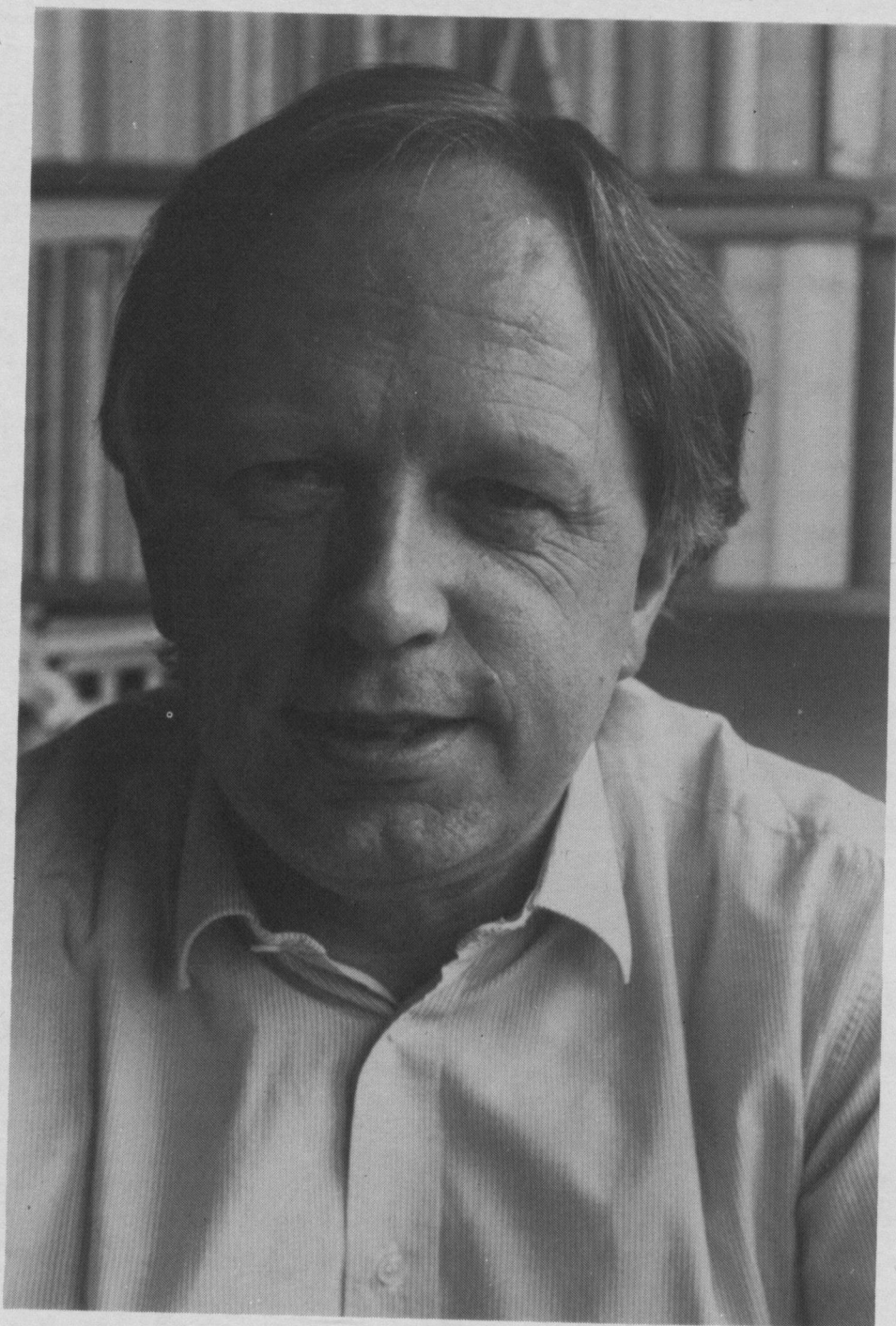
– Michael Ignatieff

'Adembenemend.'

– de Volkskrant

BIJ DE BOEKHANDEL f 59,50

SUPPLEMENT

Willem Frijhoff (foto Eric Jorink)